

УДК 726.84(477.44)"653"

Нечитайло П. О.

ПЕЧЕРНІ МОНАСТИРІ-ФОРТЕЦІ У СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

Статтю присвячено двом маловідомим пам'яткам скельної архітектури регіону. Розглядаються питання виникнення, хронології, культурно-історичної інтерпретації об'єктів. Подано раніше невідому інформацію, що стосується архітектурних обмірів та наскельних малюнків, виявлених у пам'ятках.

Печерні монастирі Середнього Подністров'я з-поміж інших спелеоархеологічних пам'яток регіону становлять найбільшу частку [1], проте, незважаючи на більш ніж сторічне вивчення, слід визнати, що досліджені вони недостатньо. Більшість науковців обмежувалися суто археологічним

вивченням пам'яток (обмірами, фіксацією петрогліфів, розкопками). Поза їхньою увагою залишалися питання історико-культурної інтерпретації монастирів, їх витоків, хронології й типології. Відзначимо, що більшість християнських культових пам'яток регіону обстежені археологічне лише попередньо. На прикладі відомого Бушанського скельного комплексу, який є єдиною повністю археологічне розкопаною пам'яткою Подністров'я, можемо побачити, що археологічні матеріали не можуть відповісти на всі поставлені вище питання [2]. У зв'язку з цим при дослідженні даної проблеми треба залучати широкий комплекс археологічних та писемних джерел, етнографічні дані та аналогії з суміжних територій.

У пропонованій статті ми зупинимось на двох пам'ятках - печерних комплексах у с. Нагоряни Могилів-Подільського району та с. Оксанівка Ямпільського району Вінницької області.

Перший - відомий у літературі, ще з другої половини XVII ст. У «Щоденнику подорожі» фризського мандрівника У. фон Вердума згадується: «Це село, край великої долини, яку тут утворює Дністер. Високі скелі, що підносяться над рікою, згадані бандити чи опришки так повидовбували, що кілька років тому їх тут переховувалося понад шістьдесят родин, їх із жінками й дітьми облягало понад двадцять тижнів (!) польське військо. За допомогою картанів (гармата малого калібру.- *Прим. ред.*) тоді збивали величезні шматки цих скель, гадаючи таким чином зламати й відкрити печери. Але все це пішло на марно, бо ззовні вони глибоко в скелю вриваються лише одну чи дві невеликі дірки, якими проповзають до печери, а решта скелі залишається такою товстою, що в печерах їх не можна дістати жодною гарматою, ані також жодною іншою силою. Отже, врешті безплідну облогу було знято, оскільки бандити мали всередині достатньо всього, що лише їм було потрібно і, судячи з несамовитого галасу, який там у глибині зчиняли і відзвуки якого виразно чулися через згадані отвори, можна було здогадатися, що вони шодня добряче напивалися, співали, танцювали й глузували з поляків. Зверху на горі, під якою знаходяться ті печери, лежить гарне село»[3].

Нині ми знаємо у Нагорянському комплексі лише одну печеру у третьому ярусі, що відповідає наведеному описові. Тому цілком слушним є зауваження Б. Т. Рідуша, що «можливо, хтось із інформаторів мандрівника переніс на Нагорянські скелі події, які відбувалися деінде в Подністров'ї» [4]. Комплекс, який цілком збігається з описом У. фон Вердума, є в іще одній досліджу-

ваній пам'ятці — Оксанівці. Тут на значній висоті є кілька печер з вузькими входами, а скеля біля них сильно поруйнована. Руйнація не спричинена ані природними процесами (ерозія, вивітрювання тощо), ані промисловим видобутком каменю, однак вона штучна. Тому ми припускаємо, що це можливий наслідок згадуваної в щоденнику облоги. Згадки про об'єкт є також у польській краєзнавчій літературі [5].

Наукове дослідження пам'ятки розпочалося у другій половині XIX ст. під час розвідки В. Б. Антоновича та К. М. Мельник по печерах лівого берега Дністра. Дослідники описали печери нижнього ярусу та доступні їм печери у другому, зафіксували наявність на скелях великої кількості різночасових петрогліфів, які датувались, на думку вчених, часом від епохи бронзи до пізнього середньовіччя, виявили залишки мегалітичних конструкцій біля печер та зібрали підйомний матеріал, що стосувався епохи палеоліту [6].

У 1996 р. О. Формозов обстежував Нагорянські печери з метою перевірки інформації попередників і відніс усі петрогліфи до часу існування у комплексі християнських монастирів [7].

У 1986-1987 рр. пам'ятку обстежував М. Бандрівський. Він виявив у печерах та на монолітах біля них понад шістьдесят знаків, переважно хрестоподібної форми, і датував їх VIII-XI ст., за румунськими аналогами [8].

У 1999 р. Б. Рідуш знайшов печеру за кількості метрів від основного комплексу з наскельними зображеннями, що гіпотетично можуть бути віднесені до епохи палеоліту, енеоліту та доби бронзи [9].

Як бачимо з історіографії досліджень пам'ятки, це багат шаровий комплекс, що містить значний потенціал для подальшого вивчення, однак попередні дослідники акцентували увагу переважно на дослідженні давнього періоду використання печер. Завданням наших робіт було вивчення використання печер комплексу в часи існування у ньому християнського монастиря. Комплекс обстежувався автором у 1999-2002 рр. за активної допомоги С. В. Белінського, Д. В. Тимчука, В. Ю. Галкіна, В. В. Мотильова.

Завласнимиспостереженнями, печеризнаходяться на рівні третьої надзапальної тераси лівого берега Дністра у скельному каньйоні загальною висотою 35^10 м, що складений вапняком-мергелем, який має включення роговиків та кременів. Печери розміщено в чотири яруси. Нами було обстежено 13 приміщень у чотирьох ярусах комплексу. З них два скельні відкриті майданчики з пазами-врубками для дерев'яних

конструкцій, один навіс та дев'ять печер. Причому дві печери комплексу виявились недоступними через відсутність спеціального спорядження.

Печери комплексу мають природне походження, їх утворення пов'язується з карстовими процесами та вивітрянням. Легкодоступні лише печери першого та одна печера другого ярусу. Інші знаходяться на значній висоті і доступ до них вкрай небезпечний. Слід зупинитися на оригінальній системі сполучення між приміщеннями 2-4 ярусів, що має вигляд невеликих штучних поглиблень для рук та ніг, розміри яких коливаються: для ніг - 15-20 см висоти, 7-10 см глибини, 10-12 ширини; для рук - до 5 см висоти, 5-7 см глибини, до 10 см ширини. Пересування такими «трасами» вимагало від жителів монастиря неабиякої фізичної підготовки. Відзначимо, що у відомих нам з літератури печерних монастирях Криму, Болгарії, Кападокії система сполучень між ярусами не є такою складною. У 3-4-х ярусних монастирях Криму (наприклад Інкерман), або Болгарії (Аладжа монастир) для пересування між поверхами було висічено звичайні сходи [10]. Цей архітектурний елемент, на нашу думку, міг мати оборонне значення.

Три приміщення першого ярусу виконували господарські функції, вони позбавлені петрогліфів, у деяких із них залишилися сліди глиняної обмазки і побілки. Ми проводили обстеження із заходу на схід, відповідно нумеруючи приміщення. Печера №1 складається з двох залів. Висота вхідної частини не однакова - у крайній правій точці 4 м, однак, поступово підвищуючись, у крайній лівій точці становить 8 м, утворюючи наче природну стрілчасту арку. Вхідна частина, завширшки близько 7 м, має сліди підтесування. Перший зал завдовжки 8 м та завширшки 15,60 м. За 2,70 м праворуч від лівої стінки першого залу печери у скельному уступі, заввишки 1,30-1,60 м, вирубані сходи, що ведуть до другого залу, що має 5 м у довжину та 16 м у ширину. Печери № 2, 3 прямокутні в перерізі, довжина яких коливається від 4 до 6 м, ширина 4-5 м і висота 2 м.

До печер другого ярусу доступ відкривається східніше по ґрунтовому пологому схилу, стежкою завдовжки 40 м. Приміщення № 4 є штучною печерою, що була пізніше підрубана, її довжина 2,80-3 м, далі вона звужується, крім того, у вузькому прорізі знаходиться вапнякова брила заввишки 1,20 м. Ширина печери варіює від 1,90 м біля входу, до 1,60 - через 1 м вглиб печери. Висота об'єкта 5 м. Дно печери покрите потужними ґрунтовими наносами з включенням

уламків вапняку. На лівій від входу стіні печери вирубано нішу завширшки 0,60 м, заввишки 0,50 м, завглибшки 0,50 м. З огляду на її розміри та форму вона могла використовуватись як лава для сидіння.

У перших монастирях Фіваїди, засновником яких був Пахомій Великий (292-348 або 349 рр.), ченцям заборонялось використовувати ліжка для ночівлі, їх замінювали спеціальні стільці - «седаліща» [11]. У печері є велика кількість петрогліфів, переважна більшість яких складається із зображень хрестів найрізноманітніших форм, виконаних у техніці просвердлювання з лункоподібними заглибленнями на кінцях. Багато зображень пошкоджено написами ХХ ст. За 0,70 м вгору від описаної ніші зафіксовано композицію, що складається з двох вершників, які їдуть один на одного, один з вершників тримає в руці шаблю. Стиль і стан збереженості цього виконаного тонкими лініями рисунка дозволяє віднести його до пізнього середньовіччя і, можливо, пов'язати з подіями, про які писав У. фон Вердум.

На відстані 2,80 м праворуч від печери № 4 у місці перпендикулярного прилягання ділянки скелі до основного масиву каньйону зафіксовано п'ять знаків, що включають знаки, схожі на графеми тюркського та германського рунічних алфавітів, рисунок займає ділянку скелі розміром 17 \times 14,5 см. Подібні псевдорунічні знаки відомі й в інших християнських пам'ятках Подністров'я [12], а найближчі аналогії їм відомі лише в печерних монастирях Болгарії. На думку Г. Г. Атанасова, це є регіональна, можливо, синкретична, рунічна писемна система [13]. Б. Т. Рідуш відзначив, що в печерних пам'ятках Болгарії подібна писемність була відома до офіційного прийняття християнства [14].

Зазначу, що через надзвичайно велику кількість петрогліфів ми не змогли зафіксувати всі. Докладно описати всі зафіксовані нами петрогліфи не дозволяє обсяг статті. Зокрема, в печерному комплексі ми виявили зображення, що датуються добою енеоліту-бронзи. В даний час вони готуються до друку. За 2 м у західному напрямку від печери № 4 поверхня має сліди обробки, перший метр оброблено у вигляді прямого кута, другий - у вигляді округлого заглиблення. В районі останнього помічено прямокутник, виконаний у техніці лункоподібних заглиблень. Далі, на прямій стіні завдовжки 3,5 м зображено понад 30 хрестів, виконаних у техніці прокреслення з лункоподібними заглибленнями на кінцях. Біля цієї стіни розміщено систему врубков, що виводить на третій ярус пам'ятки.

Ще одне приміщення другого ярусу знаходиться за 22 м на захід. Доступ до нього складний, оскільки стежка пролягає по вузькому (іноді 10-20 см) карнизу на висоті 10-12 м над поверхнею першого ярусу. Приміщення № 5 прилягає до скельного майданчика завдовжки 10 та завширшки 2,6 м. За 6 м від його початку у стінці каньйону збереглися врубки для сходження на третій ярус. Приміщення є навісом довжиною 5,60, шириною 3,90, висотою 1,80 м. У західній стінці вирубано полицю-вівтар заввишки 0,28-30, завширшки 0,50, завдовжки 0,15 м, для її вирубування було стесано рівень первісної підлоги. Історико-архітектурні паралелі приміщенню 3 полицею-вівтарем нам невідомі, тому його створення не можна однозначно відносити ні до язичницького, ні до християнського періоду існування пам'ятки.

Третій ярус пам'ятки можна умовно розділити на три комплекси. До найбільш доступного підводять врубки у скелі, висічені за 5 м на захід від печери № 4. На висоті близько 2 м розміщено скельний майданчик розміром 5 г 2,5 м. У східній стіні висічено прямокутну нішу заввишки 0,90, завширшки 0,80, завглибшки 0,85 м. Праворуч від ніші у важкодоступному місці, на значній висоті помітно напис кирилицею: ІАКОВЬ БУТРЕМОВЕЧ. Це поки що єдиний кириличний напис, виявлений нами в пам'ятці, який можна датувати середньовічним часом. За 2,8 м у північній стіні на рівні скельної підлоги вирубана аркоподібна у вертикальному перерізі ніша, глибина якої 0,4 м, ширина - 0,6, висота - 0,36 м. За 0,8 м на захід система врубок веде до печери у четвертому ярусі пам'ятки. Описаний комплекс, на нашу думку, мав культове призначення, ніша зі східною орієнтацією використовувалась як молитовна.

За 5,4 м на захід міститься комплекс № 2 третього ярусу. Доступ до нього небезпечний і складний - зарубки для сходження вгору знаходяться за 18 м на захід від печери № 4. Дістатися туди можна з вузького карнизу, від якого доводиться підніматись по невеликим врубам у скелі на висоту понад 4 м. Комплекс № 2 міститься на скельному майданчику завдовжки 11 та завширшки 3—4 м і складається з двох штучних підрубаних печер, двох карстових природних ніш та двох штучних ніш, овальних у перетині. Крім того, на підлозі та в стінах містяться пази врубок для дерев'яних конструкцій. На підлозі скельного майданчика зафіксовано два солярних знака в колі, хронологічна та Історико-культурна належність яких неясна, їх християнська належність можлива в період до XIII ст. Адже пізніше у зв'язку

з 73 правилом Халкідонського собору було заборонено зображати хрест на горизонтальних повернях, про що свідчило й «Меріло праведное» [15].

Біля печери № 8 на стіні, що містить поздовжні пази для дерев'яних конструкцій і перпендикулярно примикає до стіни каньйону, зображено два знаки дохристиянської семантики. Печера № 8, біля якої було знайдено петрогліфи, має довжину 7 м, ширину від 1 до 2 м, висоту 6,4 м, вона природного походження, однак була штучно підрубана. У стінці каньйону, крім двох ніш штучного та двох ніш природного походження, збереглися поглиблення для дерев'яних конструкцій. За 10 м на схід у природній за походженням печері висічено келію (№ 7) завдовжки 3 м, завширшки 1,50-1,60 м, висота обробленої поверхні скелі - 1,30 м, далі - карстова тріщина 1,50 м у висоту. Зліва від входу - полиця завглибшки 0,25 м, заввишки 0,30, завширшки 0,70. Вважаємо, що комплекс № 2 використовувався як житловий, оскільки культових приміщень нами не було виявлено, а віднайдені нами (особливо печера № 7) мають прямі аналогії в інших печерних монастирях Європи (Бакота, Аладжа-монастир, Києво-Печерська лавра). Біля описаних печер існувала дерев'яна прибудова, про що свідчать висічені пази у підлозі та стінках каньйону.

Комплекс № 3 третього ярусу пам'ятки складається зі скельної церкви, трьох печер та одного дозорного майданчика. До нього можна дістатися по пазах-врубках з майданчика, до якого примикає приміщення № 5 другого ярусу, подолавши вертикальний шестиметровий відрізок каньйону. Цей шлях підводить нас до скельного майданчика розміром 4,20 x 3,40 м, з півдня та заходу обмеженого урвищем, з півночі обмеженого вхідною частиною печери № 10, зі сходу - стіною скельного каньйону. На східній стіні ми зафіксували велику кількість зображень хрестів, серед яких трапляються зразки, що іконографічне й ступенем патинування відрізняються від бачених нами у другому ярусі комплексу. Вони, очевидно, більш пізні. Крім того, там само вирізьблено синхронні «пізнім» хрестам розрізнені букви грецького алфавіту та рисунок однобаневої церкви. У тій же стінці висічено дві округлі в перетині ніші. Перша, з врахуванням виступу має 0,60 м глибини, 0,32-0,35 м висоти, 0,38-0,40 м ширини. Від більшої ніші у західному напрямку до краю урвища висічено широку канавку у підлозі завдовжки 1,80-1,90 м, пізнішу за неї; біля ніші, паралельно рівчаку - п'ять прямокутних заглиблень, розміром у середньому 5 x 15 см,

які, зважаючи на шар патини на них I на поверхні ніші, вирубані одночасно. Очевидно, ці п'ять пазів слугували для закріплення вівтарної перегородки. Сама ніша має виступ, розташований 0,30 м нижче неї, що очевидно використовувалася для престолу. В цілому ніша відіграла роль вівтарної. Рівчак, що перетинає нішу, на нашу думку, був вирубаний в часи заселення комплексу опришками і використовувався для встановлення дерев'яної стіни на краю урвища, що мала оборонне значення. Менша за розмірами ніша, розташована за 2,50 м від попередньої, могла виконувати роль жертовника.

На нашу думку, приміщення № 9 слугувало ченцям печерною церквою. Подібний тип церков, за Т. Бобровським, мав вигляд прямокутного в плані приміщення без чітко виділеного вівтаря, однак з вівтарною нішею в східній стіні. Цей тип церков існував як у IV, так і в XIV ст. [16]. За болгарськими аналогами, подібна важкодоступна церква могла виконувати роль параклісу - церкви, що використовувалась, на відміну від основного монастирського храму, для щоденних служб або для служб, присвячених патрону монастиря [17].

Печера № 10 має довжину 12 м при найбільшій висоті 6 м та ширині 3,40 м. За 7 м від вхідної частини печери на рівні підлоги висічено дві підковоподібні ніші 0,80 та 0,60 м углиб. У печері збереглися сліди штучної обробки стін, у глибині помітні залишки побілки. Крім того, в стінах залишилися округлі отвори діаметром близько 5 см із залишками дерева всередині. Також на лівій від входу стіні залишилась «траса» для пересування у 4-й ярус пам'ятки. За 1,30 м на захід розташована природна печера розміром 2 м завдовжки, 1,60 м завширшки та 1,8 м заввишки, у якій, однак, виявлено сліди підрубки. За 1,60 м у тому ж напрямку знаходиться печера № 11 завдовжки 8,60 м, завширшки 2,10-1 м, з середньою висотою 2 м. За 1 м від входу, ліворуч, вузьким лазом можна потрапити на вартувий майданчик завдовжки 3 м, причому 2 м лежить під скельним навісом завширшки 1 м.

Інша пам'ятка знаходиться нижче за течією р. Дністер, північніше с. Оксанівка Ямпільського району, її відкрила спелеологічна експедиція МДУ та КДУ у 1949 р. Ними було описано печерну церкву, -'а також геологічні умови розташування комплексу. Крім того, повідомлялося, що біля печерної церкви у скельному каньйоні розташовано ряд недоступних печер, через значну висоту та відсутність спорядження обстежити їх не вдалося [18]. Б. Рідуш припускав імовірність існування там печерного монастиря [19]. Ми об-

стежили комплекс у серпні 2002 р. разом з Р. Забаштою та В. Мотильовим.

Пам'ятка знаходиться між селами Оксанівка та Михайлівка зазначеного району на високому каньйоноподібному лівому березі Дністра. Печерна церква, згадувана в описі експедиції 1949 р., знаходиться на скельному майданчику завширшки 3 м. За 9,50 м від його початку, на висоті 1,75 м розташована церква, до якої ведуть 6 сходинок. Вхід обернено на 260° на захід, ширина входу - 2,42 м, висота - 2,55 м. Висота печери - 2,5 м, ширина - 3,5 м, висота - 4,3 м. У вході відмічено кілька пазів для дерев'яних конструкцій, за 2 м від входу у стелі збереглися округлі пази для вівтарної перегородки. Праворуч від входу вирубана ніша завглибшки 0,44 м, заввишки 1,6 м, завширшки 2,1 м. У церкві на одвірку і на правій стіні відмічено велику кількість хрестоподібних знаків, які за технікою виконання та за іконографією повністю тотожні виявленим у Нагорянах. Типологічне ця церква споріднена з Нагорянською, без виділених наосу і нартексу, однак з виділеним вівтарем.

Подальше обстеження показало, що комплекс складається з двох частин, яким відповідають два будівельні періоди. Ранній комплекс, ядром якого є церква, займає два яруси. У першому виявлено одну невелику келію, влаштовану у карстовій ніші зі слідами для дерев'яних конструкцій, та дві молитовних ніші зі слідами підрубки й великою кількістю хрестоподібних фігур, за типологією тотожних Нагорянським. У першому ж ярусі нами виявлено велику кількість рисунків, які належать до пізнього середньовіччя, особливо привертають увагу врізні зображення вершників з прапорцями на списах та малюнок вугіллям кінної кавалькади з собаками, у якій вгадуються вершники у капелюхах з пір'їнами та польські кінні гусари.

Другий ярус з'єднується з першим такими самими врубками, як і поверхи в Нагорянах. Через відсутність спорядження ми змогли обстежити лише одне приміщення другого ярусу: це виявилась невелика келія зі слідами врубків для дерев'яних конструкцій, що знаходиться на висоті 7,50 м від рівня підлоги першого ярусу. За 30 м від описаного місця вниз по течії каньйон перетинає широкий яр. Продовження скельного комплексу за ним ми не побачили, однак за 300-400 м у тому ж напрямку у стінці каньйону на висоті 6-8 м помітно 12 невеликих штучних заглиблень, що умовно можуть бути «вікнами» та «дверима». Скеля біля цього місця, як ми вже відзначали, сильно поруйнована. Ми схильні пов'язувати з цим місцем повідомлення У. фон Вердума,

однак і в Нагор'ях не виключена можливість мешкання опришків, і хоча там не відмічено слідів руйнування, а значить і облоги, ми зафіксували одну печеру з вузьким входом у третьому ярусі, створення якої може бути пов'язане з пізньосередньовічним використанням комплексу опришками.

Низка ознак дозволяє віднести описані комплекси до монастирів-фортець. До таких ознак належать:

- а) використання природних печер лише з незначним дороблянням;
- б) система сполучень у вигляді невеликих заглиблень для рук та ніг;
- в) велика кількість хрестоподібних фігур, в основі виконання яких лежить техніка лункоподібних заглиблень;
- г) майже повна відсутність лапідарних написів, пов'язаних з використанням печер;
- д) розміщення у кілька поверхів;
- е) наявність молитовних ніш;
- є) сліди використання печер у XVII ст. опришками;
- ж) фортифікаційний потенціал.

У Подністров'ї подібних пам'яток ми не знаємо. Об'єктів, що нараховують більше десяти приміщень, небагато, більшість з них або втратили первісний вигляд через перебудови XIX-XX ст. (Лядова, Непоротове), або наслідують архітектурні зразки Києво-Печерської лаври (Бакота) [20], або поховані під делювіальними наносами (Субич, Студениця). Однак у первісному вигляді, наскільки можна уявити за рештками, що збереглися, вони не були подібні до описаних.

На основі отриманих даних можна спробувати визначити форму організації цих монастирів. У загальноприйнятій східнохристиянській традиції наявні три основні форми існування монастирів:

- а) анахоретство - самотнє пустельництво;
- б) келіоцтво - колективне відлюдництво;
- в) кіновіоцтво - спільне проживання у гуртожитку [21].

Поняття «келіоцтво» ототожнюється з терміном «лавра» - у такому монастирі ченці живуть усамітнено і збираються по неділях і святах для спільних культових та релігійних заходів [22]. Для чернечих громад характерними були градація і стадіальність у розвитку, більшість кіновій з'являються лише на пізньому етапі існування «пустиней» і «лавр». Ми вважаємо, що відсутність спільної трапезної як обов'язкової умови існування гуртожитного монастиря [23], незгрупованість житлових келій, наявність молитовних ніш у комплексах для одноосібної молитви і церков -

для спільної, дозволяє визначити його форму існування у вигляді келіоцтва (лаври).

Питання датування є одним з найскладніших у нашій роботі, адже ми не маємо археологічного матеріалу, чітких писемних джерел та датованих петрогліфів.

Для доби середньовіччя щодо Нагор'янського печерного комплексу можна визначити щонайменше два періоди його заселення і використання. Останній з більшою чи меншою вірогідністю стосується XVII ст. Це підтверджується писемними джерелами [24]. Про це свідчать й інші історичні матеріали. Зокрема, на початку XVIII ст., у зв'язку з переходом Поділля під владу Речі Посполитої згідно з договором 1699 р., розпочинається наступ на православну українську церкву і масове навернення духовенства в греко-католицизм. Не обійшов цей процес і монастирі, в тому числі й печерні. За 2 км вниз по течії Дністра навпроти описаної пам'ятки знаходиться відомий Лядовський печерний монастир, за документами початку XVIII ст. він існував як уніатський, а в 1745 р. був приєднаний до Шаргородського з причин відсутності матеріальної бази [25]. Таким чином, якщо б Нагор'янський монастир існував хоча б на початку XVIII ст., то його доля була б неодмінно такою самою, адже він більший від Лядовського за кількістю споруд, отже і за числом ченців, а порівняно велику пам'ятку не могли обминути процеси, що відбувались тоді на території України. Ще одним аргументом на користь припинення існування Нагор'янського монастиря в кінці XVII ст. є відсутність згадок про наявність у печерах монастиря в місцевому фольклорі, розмиті й уривчасті свідчення вдалося записати лише у другій половині XIX ст. К. Мельник: «Біля с. Нагор'яни Могилівського повіту, в скельній печері над Дністром жили колись відлюдники, саме в той час, коли існував монастир у Лядовій» [26]. Лядовський печерний монастир дуже шанувало місцеве населення і в XIX, і в XX ст., незважаючи на його запусніння 1745 р.

До останнього періоду функціонування ми відносимо графіті у печерній церкві третього ярусу, свіжі сліди врубок у ній же, пази із залишками дерева у печері № 10, сліди треків від металевих знарядь та залишки побілки й обмазки у господарських приміщеннях № 2, 3. До XVII ст. ми відносимо й зображення кінних воїнів у печері № 4. Наведені нами докази можна екстраполювати і на комплекс в Оксанівці. Його використання у XVII ст. підтверджується наскельними малюнками, а також відкриттям оборонного комплексу № 2. Подальше його функціонування у XVIII ст. було б неможливе через указані вище

причини і ніяк не підтверджується археологічно. Слід наголосити, що в означений вище період використання комплексів не мало культурового характеру (окрім, можливо, повторного використання печерної церкви в Нагор'ях), вони виконували оборонні функції.

Ще більше проблем з'являється при спробі визначити початковий період виникнення та існування монастиря. Т. А. Бобровський свого часу розробив систему датування печерних монастирів за архітектурними ознаками. Перший, найбільш ранній період, згідно з дослідженнями автора, припадає на X-XI ст. Він був пов'язаний із заснуванням монастирів на місці підземних язичницьких святилищ, які були перетворені на монастирські комплекси з плануванням типу А-В (однокамерні печери та локальна група однокамерних печер). Наступний період був пов'язаний з діяльністю найнижчих чернечих чинів і хронологічно охоплює другу половину XI-XII ст. Для цього періоду характерне сусідство монастирів з великими населеними пунктами та складність архітектурного планування.

Цікаво, що Т. А. Бобровський аргументував комплекс у Нагор'ях до двох вищезазначених періодів [27]. Незважаючи на те, що сам автор ніколи пам'ятку не обстежував, слід визнати певну логічність наведеної схеми, а враховуючи викладені нами факти, можна прийняти це гіпотетичне датування і для Оксанівського монастиря. На нашу думку, аргументами на користь раннього датування пам'яток (в межах X-XII ст.) можуть слугувати такі факти: архаїчна скельна архітектура; ранній тип монастирських храмів; відсутність кирилических написів-графіті і, навпаки, наявність синкретичного псевдорунічного письма, характерного для болгарських печерних монастирів періоду Першого болгарського царства. Болгарські культурні впливи підтверджуються також тим, що за історичними даними територія у низині Дністра входила до складу вищезазначеного державного утворення [28].

Проте архаїчність та примітивність архітектури описаних пам'яток може бути пояснена не

раннім етапом виникнення, а бідністю монастирів; відсутність кирилических написів-графіті не є вагомим аргументом на користь раннього датування пам'яток, оскільки подібні написи трапляються і в пізніх об'єктах регіону [29]. За умов відсутності датувального археологічного матеріалу в печерах та датованих графіті визначення початкового етапу існування монастирів, за типологією Т. А. Бобровського, в межах X-XII ст. слід віднести до розряду робочої гіпотези.

Щодо економічної бази відлюдників, які мешкали в описаних монастирях, то нам видається, що вони могли функціонувати автономно, на основі натурального господарства. По-перше, в часи Київської Русі і до XV ст. ми не знаємо в околицях монастирів великих адміністративних центрів, звідки могли надходити титареві пожертви. На нашу думку, їх не було взагалі, про що яскраво свідчить бідна архітектура комплексів. Оборонний характер скельної архітектури давав можливість не шукати порятунку за стінами міст, а вирішувати власні проблеми самотужки. Нарешті, монастирі проіснували порівняно недовгий час, про що свідчить відсутність скельних гробниць, які з'являються на пізньому етапі функціонування пам'ятки [30].

У цілому описані об'єкти є унікальною групою пам'яток, для якої ми поки що не знаходимо повних аналогій серед печерних християнських пам'яток східного обряду. Мабуть, це пов'язано з тим, що досліджувані монастирі знаходились на території, яка в добу середньовіччя була периферією християнського світу. Не останню роль у формуванні специфічної архітектури й зовнішнього вигляду пам'яток зіграло сусідство з кочівницьким Степом, яке протягом віків сформувало особливий подільський стиль оборонної культової християнської архітектури, початки якого, можливо, слід шукати в печерних християнських монастирях Наддністрянщини. Необхідно провести додаткові дослідження об'єктів, результати яких можуть дати цікавий матеріал з питань поширення християнства в Європі.

1. Рідуш Б. Т. Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали міжнародної наукової конференції- Чернівці, 2000.- С. 46.
2. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф // Археологія.- 1994.- № 3.- С. 113-121; Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу // Там само.- С. 123-125; 24. Формозов А. А. Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // Там само.- С. 136-138.
3. Вераум У. Щоденник подорожі // Жовтень.- 1983- JV» 10.- С. 102.
4. Рідуш Б. Нова пам'ятка первісного мистецтва з Нагор'янского печерного комплексу // Питання стародавньої та се-

редньовічної історії, археології й етнології.- Чернівці, 2002.-Т. 1.-С. 106.

5. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej z rycinami i mapkami.- Wilno, 1820,-Т. 1.-С. 251.
6. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI АС.- Одесса, 1886.- Т. 1.- С. 86-102; Мельник Е. Н. Следы мегалитических сооружений в некоторых местностях Южной России // Труды VI АС.-Одесса, 1886.-Т. 1.-С. 103-134.
7. Формозов А. А. Очерки по первобытному искусству: Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // МИА- 1968.-№ 156.-С. 141-143.

8. *Бандрівський М. С.* Про петрогліфи Середнього Подністров'я // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). - Кам'янець-Подільський, 1987, - С. 60-61.
9. *Рідуш Б.* Нова пам'ятка первісного мистецтва. - С. 105-114.
10. *Атанасов Г., Чешмеджиев Д.* Средневековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир) // Известия на народния музей Варна, - 1990. - № 20 (41). - С. 119; *Мозгаричев Ю. М.* Пещерные церкви Таврики. - Симферополь, 1997. - С. 8; *Rodley L.* Cave monasteries of Byzantie Carpatocia. - London, 1985.
11. *Тальберг Н.* История христианской церкви. - Москва-Нью-Йорк, 1991. - С. 259.
12. *Артох В. С.* Роботи на печерних пам'ятках Дністровського каньйону // Матеріали ІХ Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 1995. - С. 138-141; *Нечитайло П. О.* Дослідження печерного монастиря в с. Стіна // Матеріали Х Подільської історико-краєзнавчої конференції. - Кам'янець-Подільський, 2000. - С. 137-144; *Його ж.* Лапідарні написи Жванецької печери // Наукові записки. Спец. випуск, - К., 2002. - Т. 20-Ч. 1. - С. 171-176.
13. *Атанасов Г. Г.* Скални монашески обители в Добруджа (IV—XIV в.) // Автореф. дис. докт. іст. наук. —София, 1990. —С. 14.
14. *Рідуш Б. Т.* Печерні монастирі Подністров'я... - С. 50-51.
15. *Беляев Г.* Русское средневековое надгробие. Белокаменные плиты Москвы и Северо-Восточной Руси XIII-XVII вв. - М., 1996. - С. 228.
16. *Бобровський Т. А.* Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма // Бахчисарайский историко-археологический сборник. - Симферополь, 2001. - Вып. 3. - С. 262.
17. *Атанасов Г., Чешмеджиев Д.* Вказ. праця. - С. 125.
18. *Васильев О., Гончаренко П., Франчук В.* Отчет украинского отряда объединённой карстово-спелеологической экспедиции МГУ и КГУ. - К., 1949 (Машинописный звіт зберігається в бібліотеці Української Спелеологічної Асоціації, м. Київ).
19. *Рідуш Б. Т.* Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону. Дис ... канд. істор. наук. Рукопис. (Додатки). - Чернівці, 2000 (Зберігається в Науковій бібліотеці ЧДУ). - С. 14.
20. *Винокур І. С., Горішний П. А.* Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. - Кам'янець-Подільський, 1994. - С. 197-212.
21. *Бобровський Т. А.* Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва // Автореф. дис. ... канд. іст. наук. - Київ, 1995. - С. 10.
22. *Бобровський Т. А.* Заметки о культовой... - С. 259.
23. *Атанасов Г., Чешмеджиев Д.* Вказ. праця. - С. 124.
24. *Вердум У.* Вказ. праця.
25. *Сецинский Е. И.* Материалы для истории монастырей Подольской епархии. - Каменец-Подольский, 1891. - С. ПО.
26. *Мельник К.* Путевые очерки Подолия // Киевская старина. - 1885. - №9, 12.
27. *Бобровський Т. А.* К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей // Российская археология. - 1993. - №4. - С. 122-130.
28. *Русанова И., Тимошук Б.* Древнерусское Поднестровье, - Ужгород, 1981-144 с.
29. *Нечитайло П. О.* Лапідарні написи Жванецької печери. - С. 171-176.
30. *Бобровський Г. А.* Печерні монастирі й печерне чернецтво... - С. 12-13.

P. Nechytaylo

CAVE MONASTERIES-FORTRESSES IN THE MIDDLE DNIESTER

The article is devoted to the two monuments of rock architecture of the region. The author considers that it is possible to say that these monasteries appeared at XI ct. under the influence of Bulgarian monks. These monasteries have interrupted their existence at the first part of XVII ct. From that time their use has stopped as monasteries. In a course of time the main aim of its exploitation had at the point to be the fortress for Opryshky. For now our research is not objective enough and this investigation should be continued.